

ERŐS FERENC, AZ ALTERNATÍV PSZICHOLÓGIÁK ELEMZŐ PRÓFÉTÁJA

PLÉH CSABA

A modern pszichológia – modernen a XIX. század végén kialakult, a filozófiáról leváló, önálló szakmai identitásra és önálló intézmények kialakítására törekvő pszichológiát értem – már megszületésétől fogva a vissza-visszatérő megkérdőjelezések közegében élt, eredetileg elsősorban szülőhelyén, Európában, majd a XX. század közepétől az akkor már domináns amerikai közegben is. A fővonalbeli, kritikusaiak szerint konzervatív, öltönyös pszichológusok – mesterünk, Mérei még zakós fafejűekről beszélt – tartoztak bár a kísérletező, a betegágy melletti vagy a méricskélő fővonalba,¹ emiatt a megkérdőjelezés miatt érezték sokszor és újra meg újra, hogy meg kell küzdeniük túlélésükért vagy legalábbis önállóságukért. Az elégedetlenség és a megkérdőjelezés a múlt századfordulón is és máig többféle. Egyik formája a laboratórium és a méricskélés világával szembefordulva, az emberi élet egészlegességét, a népi pszichológia konkrét emberi drámáját kéri számon a pszichológusokon, mai változataiban az emberi viselkedés diskurzív megkonstruáltságát. A kritika egy másik formája pozitivista érték- és történelemmentességüket veti az autonóm pszichológusok szemére. Egy harmadik visszatérő vád a társadalmatlanság. Ez utóbbi felrója az autonóm pszichológiának, hogy a modern kor szekularizált egyénét akarja megismerni és alkalmazkodóbbá tenni ahelyett, hogy a társadalmi igazságtalanságra összpontosítana, vagy egyenest egy nagy politikai

vagy életmódbeli forradalom előkészítésén munkálkodna.²

Ezek a visszatérő feszültségek a kelet-közép-európai kulturális közegben is megvannak, már a XX. század elejétől. Budapesten például ugyanaz a részben nagyvárosi polgári, részben egyetemi világ, amelyben az elméleti és laboratóriumi akadémikus pszichológia, a gyermektanulmányi mozgalom és a pszichoanalízis elindult, volt az otthona annak a szellemtudománynak is, amely a pozitívizmus feletti borzongásában már a század elején a pszichológia örök megkérdőjelezőjévé vált. A „létező szocializmus” évtizedeiben azután a hivatalos ideológia szellemi ködje és a kezdetben marxista, majd életmódbeli újításokat kereső hazai alternatív szellemi áramlatok mátrixában is megjelent a „száraz pszichológia” megkérdőjelezése.

Erős Ferenc mind a szocialista időkben, mind a szabad világ keretrendszerében az alternatívákat kereső, kritikai pszichológiáknak volt vezető képviselője Magyarországon s a tágabb európai terepen. Ezzel nem címkézni akarom munkásságát, csupán méltón kontextualizálni, ahogy ő is mindig tette a szellemi törekvések vizsgálatában. Az ő elégedetlenségének volt két különlegessége. Sosem párosult lenéző mindentudással, s nem is akarta elvenni mások kenyerét, ami különben nem ritka e féltékenységek történetében, legalább Husserl óta. Másrészt az identitás és a magyar múlt keresésének örök elégedetlensége – elsősorban a pszichológiai múlt keresése révén – a földhözragadt mezei pszichológusoknak is sok újat nyújtott.

Fél évszázad alatt az örök jelszó, a kritikai pszichológia több terepen s több formában jelent meg Erős munkásságában.³ A hetvenes években Erős a tudományos lélektan vélelmezett fő törekvéseinek leleplezésében (azért írom, hogy „vélelmezett”, mert a nagyvilágban ekkor már a kognitív pszichológia dúlt) a Dilthey és Husserl által a múlt századfordulón kifejtett bírálatból indult ki, hogy azután két rejtett ideológiát tárjon fel, a mechanikus és a manipulatív-utópisztikus emberképet. E kettőbe valójában minden általa kiemelt empirikus pszichológia beszuszakolható volt, Watsontól Kurt Lewinig és B. F. Skinnerig. Arról, amit a fővonal „tudományos” pszichológiának tart, Erős végig ihletett leleplező

1 ■ A pszichológia háromféle születéséről lásd Kurt Danziger munkáit: *Constructing the subject*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.; *Naming the mind: How psychology found its language*. Sage, London, 1997.; *Problematic encounter. Talks on psychology and history*, 2010. (<http://www.kurtdanziger.com/Problematic20Encounter.pdf>). A klasszikus munka a kísérletező és méricskélő kettősségről: L. J. Cronbach: The Two Disciplines of Scientific Psychology. *American Psychologist*, 12 (1957), 671–684. old.

2 ■ A jelentéstelenséggel szembeni elégedetlenség klasszikusa természetesen Dilthey „leíró pszichológiája”, eredetileg 1894-ből. Lásd Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Ford. Erdélyi Ágnes. 2. kiad. Gondolat, Bp., 2004. 167–253. old. A történeti, társas és jelentésalapú elégedetlenség egy befolyásos kortárs változata: Rom Harré: Social sources of mental content and order. In: J. Margolis et al. (eds.): *Psychology: Designing the Discipline*. Blackwell, London, 1986. 91–127. old.; Uő: Vygotsky and artificial intelligence: What could cognitive psychology possibly be about? *Philosophical Psychology*, 2 (1989), 389–400. old.

3 ■ Itt nem törekszem személyes értékelésre. ezt már megtettem nekrológomban: Elment Feri. *Élet és Irodalom*, 64, 7. szám (2020. február 14.). Wessely Anna kedves kérésére a tudós Erős Ferencről írok.

szavakkal írt, mert olyan tudománynak tartotta, amely a „mindennapi realitást meghatározó uralmi viszonyokat legitimizálja”. Ezzel állította szembe a frankfurti iskola és a pszichoanalízis szerves összekapcsolásaként felfogott kritikai pszichológiát, amely felszabadító erejű, hiszen egyszerre változtatná meg az embert és a társadalmat:

„Egy emancipatorikus pszichológia számára tehát nem az az alapkérdés, hogy melyik pszichológiai irányzathoz csatlakozva definiálja önmagát, hanem az, hogy fel tudja-e számolni ezt a kettős kötetést, képes-e arra, hogy túlhaladja azt a »diszkurzív univerzumot«, amelyben a szubjektum katartikusan megértett ideologizációs tevékenysége ideologikusan a racionális alkalmazkodás előfeltételeként és egyszerűsített következményeként jelenik meg. [...] Az emancipatorikus pszichológiának tisztázni kell, hogy kit, hogyan és mi célból akar emancipálni. Ezeket a kérdéseket önmaga nem döntheti el anélkül, hogy ne reprodukálná a (bármily felvilágosult) uralom logikáját. *Amiről szó van, az éppen az emancipáló és az emancipálandó közös emancipációja*”

– hangzik a korban hegeli reminiscenciákat ébresztő zárómondat Erős programcikkében.⁴

A szokvány pszichológusokat zavarta ez a megváltozó lendület. Magam konklúzióként azt írtam Erős történeti elemzésének részleteit elemezve, hogy ez a pszichológia

„a szó egyszerű értelmében ideologikus lenne – a pszichológia venné vele nyakába prófétai lendülettel a társadalom s az ember megváltoztatásának terhét. [...] az a kérdés mozgatja, »elgondolható-e olyan társadalom«, miközben sem az egyszerű pszichológus, sem a társadalmi gyakorlat nem az »elgondolhatóság«, hanem a valóságos folyamatok szférájában foglalkozik dilemmáival.”⁵

A kritikai pszichológiára vonatkozó megváltozó tudatát Erős négy évtized múltán sem veszítette el, miként azt a meggyőződését sem, hogy amit sokan az autonómia elnyeréseként és védelmeként értelmeztünk az 1960–80-as korszakban, az valójában egy technokrata pártállami modernizáció része volt. Saját, ma is „fellazító célzatú” egyetemi kurzusait gloszszázza egyik utolsó írásában ezt írta:

„Az elszigetelt egyén elvont tudománya helyett a szociálpszichológiának igazi, releváns társadalmi kérdésekkel foglalkozó társadalomtudománnyá kell válnia. Fel kell tehát hagynia az »establishment« szolgálatával, a fennálló hatalmi és politikai viszonyok apológiájával: a »rend« tudománya helyett a »mozgalom« tudományává, emancipatorikus tudománnyá kell válnia.”⁶

A pozitívizmussal, empirizmussal és a tudományos adatszerzéssel kapcsolatos véleményét Erős az antipositivista felfogás egyik amerikai vezérképviselőjének, Kenneth Gergennek magyarított vitacikkére reagálva is kifejtette. 1983-ban azt emelte ki, s itt érdemes észrevenni a korábbi, messianisztikus, kizá-

4 ■ Erős Ferenc: Pszichológia és ideológiai kritika II. *Világosság*, 21 (1980), 1. szám, 39. old. Magát a „kritikai pszichológiát” terminológiailag igen tüzetesen bemutatta már egy másik, a szűkebb szakmának szóló írásában 1979-ben (A szociálpszichológia és kritikai elmélete. *Pszichológiai Tanulmányok*, XV [1979], 347–374. old.)

5 ■ Pléh Csaba: Pszichológiatörténet és ideológia. *Világosság*, 20 (1979), 1. szám, 42. old.

6 ■ Erős Ferenc: Kritikai pszichológia. *Új Egyenlőség*, 2018. 05. 13 <http://ujegyeneseg.hu/szeljegyzetek-a-kritikai-pszichologiahoz/>

7 ■ Erős Ferenc: Gergen és kritikussai. Avagy: hamis alternatívák újratermelődése? *Pszichológia*, 4 (1984), 142. old. Gergen vitacikke, melyre Erős reagálásakor már sok „szcientista” és lágyabb reakció érkezett, Kardos Lajos vitaindítója után, a *Pszichológia* 1983. 2. számában jelent meg *A kísérletezés problémáiról* címmel (289–297. old.). Habermas könyve azóta magyarul is megjelent (*Megismerés és érdek*. Jelenkor, Pécs, 2005.). A földhözragadt pszichológusok számára az érdekes mozza-

nat Habermas könyvében az volt, hogy Piaget, Kohlberg és a beszédaktus-kutatók munkáit végre nem mint ideológiát, hanem mint tényközvetítő szaktudományt értelmezi. Ez tükröződik Erős megengedő viszonyulásában is, melyet azóta is megtartott.

8 ■ Bodor Péter: Konstruccionizmus a pszichológiában. *BUKSZ*, 14 (2002), tavasz, 67–74. old. Tíz évvel később újabb Gergen-vita folyt a *Pszichológia* című szakfolyóiratban, akkor Gergen már a hermeneutika szövegírója volt. K. J. Gergen: A lélektani megismerés lehetőségéről: hermeneutikai vizsgálódás. *Pszichológia*, 13 (1993), 551–577. old. Ekkor Erős már nem szólt hozzá a vitához, melynek kiindulópontja Rom Harré később magyarul is olvasható dolgozata volt. Rom Harré: Érzélem és emlékezet: a második kognitív forradalom? *Replika*, 25. 1997, 133–147. old. A konstruccionista felvezetés ugyanott Bodor Pétertől: A lélek mint diskurzus, 135–140. old. Magam pedig, míg 1979-ben egyáltalán a pszichológia, most már a kognitív pszichológia realizmusát próbáltam védeni. Pléh Csaba: Narratív vagy diszkurzív megújulást? *Replika*, 26. 1997, 121–130. old.

rólágos felszabadítási igénnyel szemben a *megengedő attitűdöt* (miként az persze Frankfurtban is megjelent), hogy legalább mellérendelten legyen meg az emancipatorikus lehetőség, amelyre most már nem Adorno, hanem az új frankfurti nemzedék vezető képviselője, Habermas a minta:

„[a kísérletezés központi szerepéről szóló – P. Cs.] egész vita szempontjából közvetlenül releváns és tanulságos Habermasnak az *Erkenntnis und Interesse* című könyvében kifejtett tudományfelfogása. Habermas szerint annak megfelelően, hogy milyen megismerési érdek fűződik hozzájuk, a tudományok a következőképpen oszthatók fel: empirikus-analitikus tudományok, amelyeket a technikai, a történeti-empirikus tudományok, amelyeket a gyakorlati, és a kritikailag orientált tudományok, amelyeket az emancipatorikus megismerési érdek vezérel. Az empirikus-analitikus tudományok fő módszerre a kontrollált megfigyelés, a történeti-empirikus tudományoké a szöveg-interpretáció, az emancipatorikus tudományoké pedig az önreflexió. A pszichológiában mindhárom megismerési érdek jelen van, és az érdekek misztifikálása helyett jó lenne különválasztani őket és érvényesülésüknek egyformán szabad utat engedni.”⁷

Ebből a szempontból érdekes, hogy Erős a kísérletezéssel kapcsolatos hazai viták következő ciklusaiban már nem vett részt, ahol már nem a viselkedéstudomány, hanem a belső modelleket építő emberből kiinduló kognitív pszichológia volt a célpont. A tágan értelmezett konstrukcionista felfogások az elmét, a gondolkodást diszkurzívan értelmezik mint egy sajátos beszédmódot, s a tudományt legfeljebb egy beszédmódnak tartják.⁸

Ennek a látás tudományosságának az emancipatorikus keretbe illesztve érdemes értelmezni azt, ahogyan Erős részletesen elemezte a freudomarxista üzenetét, hogy azután az emancipációs messianizmust a pszichoanalízis előtérbe helyezése váltsa fel. Reich, Fromm és Marcuse mint a pszichológiai

emberkép és a megváltás eltérő hangsúlyú összekapcsolásának prófétái jelentek meg, akik Freud üzenetét hol romantikusan forradalminak, hol a szeretet vallásához vezető útmutatásnak fogták fel. A pszichoanalízis üzenetének felismerése transzcendenciát ígért a hitetlen fiatal értelmiségnek, megváltást a szocialista köznapok sivárságából.⁹

Erős érett korszakának munkái következetesen kapcsolták össze a baloldali konstrukcionizmust, a hitet az emberi világ és a lelki élet történelmi-kontextuális hajlékonyságáról az ösztönélet freudi biológikumával. Nem problémátlan kombináció ez, melyben mindig ott él az örök remény a szexuális megváltás és a társadalmi messianizmus összekapcsolására.

Ennek a részletes szakmatörténeti elemzése vált Erős egyik szakpszichológiai témájává három évtizeden át. Ismert, mi mindent tett ezért mint a *Thalassa* és a *BUKSZ* szerkesztője, de részletes feltáró munkák tárgyává is tette a hazai pszichológia alternatív guruinak másféle értelmezését. Barátaival és tanítványaival ezt a kommunista polgár ősmintáját, Mérei Ferencet elemezve tette meg.¹⁰ Mérei mint baloldali gondolkodó, az ember társas létének teoretikusa és kutatója az együttes élménytől a szociometriáig, mint a lágyabb fejlődési és terápiás modellek képviselője jelent meg Erős számára. Áruklodó, hogy az adatmisztikától elméleti írásaiban annyira irtózó Erős nemigen reagál Mérei belső kettősségére e tekintetben. A pszichodráma s az emberi feszültségek sokoldalú értelmezésének mestere, Mérei ugyanakkor a szociometria és a Rorschach-teszt-mozgalm s az egész pszichodiagnosztika révén a hazai alkalmazott pszichológia számbüvöletű ágazatainak is mestere. Erős Ferenc részletesen elemzi Mérei szociometriáját mint az informalitás üzenetének felforgató hordozóját és a hálózati guru hálózatelemzését. A szociometriai mutatók barokk rendszere azonban kimarad e képből.

Erős, a szerkesztő és kutató a múltfeltárást és őskeresést terjesztette ki a hazai pszichoanalitikus mozgalom közel 100 évének nekiveselkedéseit, váltságait és kényszeremigrációit elemezve is. Eszme-

9 ■ *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat, Bp., 1986. Erős nemzetközi közegben is részletesen bemutatta felfogását, lásd: *Freudo-Marxism in Hungary: Some parallels between Wilhelm Reich and Attila József*. In: S. Bem et al. (eds.): *Studies in the history of psychology and the social sciences*. Psychologisch Instituut van de Rijksuniversiteit, Leiden, 1984. 223–234. old.; *Une utopie européenne: Le freudo-marxisme en Hongrie 1920–1938*. *Synapse*, 36 (1987), 42–54. old.; *Fromm's Theory and the Problems of »Real Existing« Socialism*. In: *Erich Fromm und die Kritische Theorie. Wissenschaft vom Menschen – Science of Man. Jahrbuch der Internationalen Erich Fromm Gesellschaft*. LIT Verlag, Münster–Hamburg, 1991. 315–323. old.; *Wilhelm Reich, Erich Fromm and the Analytic Social Psychology of the Frankfurt School*. In: Michael Kessler – Rainer Funk (Hrsg.): *Erich Fromm und die Frankfurter Schule*. Francke Verlag, Tübingen, 1992. 69–73. old.

10 ■ *A válság szociálpszichológiája* (T-Twins, Bp., 1993.) és a *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok* (Jószöveg, Bp., 2007.) gyűjteményes könyvei

számos ilyen tanulmányt tartalmaznak, Bibó- és Mérei-értelmezésekkel. 1995-ben mutatta be szisztematikusan Mérei jelentőségét a magyar szociálpszichológia fejlődésében: *Erős Ferenc: Mérei Ferenc életműve és a magyar szociálpszichológia*. In: Kiss György (szerk.): *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár, Bp., 1995. 123–136. old. A Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György szerkesztette *Mérei. Élet-mű* (Új Mandátum, Bp., 2006.) kötet Mérei életének és művének átfogó értelmezése. Méreit a nemzetközi közönségnek is bemutatta: *F. Erős: Social psychology in formation in Hungary: 1960–1990s*. *Eur Ybook Hist Psychol*, 2017. 3. szám, 201–218. old., egy másik dolgozatában pedig Mérei és a hazai pszichoanalitikus mozgalom ambivalens viszonyát értelmezi. Mérei sokat merít Hermann Imréről, de mint kolléga és mint pártmunkás is hiányolja az analitikusoknál a társas mozzanatokot. *F. Erős: Ferenc Mérei and the politics of psychoanalysis in Hungary*. In: L. Auestad – A. Treacher Kabesh (eds.): *Traces of violence and freedom of thought*. Palgrave Macmillan, New York, 2017. 199–210. old.

történeti könyvük bemutatta a budapesti iskolát mint sajátos pszichoanalitikus irányzatot, amelynek máig izgalmas mondanivalója van a terápiás kapcsolat lágyabb szerveződéséről és a kisgyermekkorú társas kapcsolatokról. Ugyanakkor részletesen elemzi a korai budapesti pszichoanalízis beágyazódását az irodalmi és társadalmi életbe. Itt a száraz, öltönyös pszichológus szól belőlem. Ezek olyan témák és pozitív felismerések, amelyek köthetők a kritikai pszichológia megváltási programjához.¹¹ Ferenczi Sándort Erős egyszerre elemezte mint tényfeltáró filológus, de úgy is, mint a Ferenczi-kultusz alakítója és (ön)kritikusa. Itt a precíz tényfeltáró történetet éri tetten a pozitivistáért értékelő.¹²

Erős különlegesen érzékeny elemzője a modern elméleti személyiség- és szociálpszichológia kulcsfogalmának, az *identitásnak*. A kisebbségi és nemzeti identitás-alapú mai politizálást évtizedekkel megelőzve vette észre, hogy a modern világ felbomlásainak alapvető lélektani dimenziója a „ki is vagyok én” kérdés felmerülése. Ennek kiindulópontja, az Én felbomlása vagy elillanása az individualizációra építő lélektan évszázados gondja. Csak a mi régiókat tekintve, ez jelenik meg Mach és Freud világában. Az identitáskultusz újdonsága, hogy ezt a 150 éve vissza-visszatérő, szétesett Ént újra külső kapaszkodókkal próbálja visszaácsolni.

Erős Ferenc az identitás külső kapaszkodóinak kérdését mint elkötelezett baloldali szociálpszichológus kétfelől közelíti meg. Saját zsidó identitását is egy egész nemzedék azonosság- és újravisszatérés-feszültségeinek irányából elemzi. Olyan nemzedékről van szó, amely a proletár internacionalista univerzalizmus reményeinek és a trauma eredetű nagy társadalmi elhallgatásnak (majd talán elfojtásnak) évtizedei után veszi észre saját identitásának fontos kulturális és származási sávját. László János csoportjával, különösen Ehmann Beával együtt dolgozva ennek az emlékezeti újrafelmerülésnek finom fogódzóit kereste az élettörténeti elbeszélések szerveződésében.¹³ Erős az identitás újrafelfedezett témáját összekapcsolta az előítéletes és autoriter gondolkodás újraerősödésének elemzésével. Legújabb könyve ezt az élettémát járja körbe gazdag szerzői gárdával.¹⁴ Végso számadássá vált a könyv az életmű drámájáról. A progresszív lélektanok visszatérő feszültsége áll emögött: az a hit, hogy a polgári mentalitás, amely a modern lélektan szülőanyja, összeilleszthető a harcossalaldisággal.

Ezt az életmondanivalót elemezve érdemes emlékeznünk rá, hogy az emberkép nem feltétlenül közvetlen politika. Az emberkép – sokunk szerint szerencsére – kicsúszik a mindent átpolitizáló igény alól. Erős elkötelezett életművében, mind kortásként együtt élve vele, mind őt olvasva felmerül az unalmas pszichológusokban, hogy vajon jó-e az emberképet alárendelni a politikának, és azt remélni vagy követelni, hogy több politika legyen a társadalomtudományokban? Ezt nemcsak a progresszió világa szeretné,

hanem a radikális jobboldal is mindenütt, csak éppen más politikát és más társadalomtudományt ajánlva vagy követelve.

Erős Habermasra reflektáló, megengedő attitűdjére emlékeztetve zárnam reflexiómat. A mai pszichológiatörténet-írásban is előkerült Isaiiah Berlin sündisznó-róka metaforája.¹⁵ A pszichológiában is sokan éltek a sündisznó mindent egy kaptafára vevő attitűdjével, mely hitt az egyetlen nagy átfogó elmélet győzelmében. Inkább legyünk azonban, hisszük sokan, vállaltan eklektikusak, bármennyire pejoratív legyen is ez a szó. Rókaként abban kell hinnünk, hogy sokfelől kell gyűjtögetnünk, és sokfelé kell nyitottnak lennünk az érintkezési felületeken, mind a társadalommal, mind más tudományokkal kapcsolatban. Rókaként gyűjtsük a viselkedés, az élmény és a megismerés világára vonatkozó, a legkülönbözőbb területekről érkező tényeket és megközelítéseket. De nem lesz megváltás. □

11 ■ Erős Ferenc – Lénárd Kata – Bókay Antal (szerk.): *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*. Thalassa, Bp., 2001.

12 ■ Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben*. Józsoveg, Bp., 2013.; Erős Ferenc: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében: egy Ferenczi-monográfia vázlat*. Józsoveg, Bp., 2004.

13 ■ Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Janus–Osiris, Pécs–Bp., 2001.; Erős Ferenc (szerk.): *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Scientia Humana, Bp., 1996.

14 ■ Borgos Anna – Erős Ferenc – Gyimesi Júlia (szerk.): *Psychology and politics: Intersections of Sciences and Ideology in the History of Psy -Sciences*. CEU Press, Bp. – New York, 2019.

15 ■ Isaiiah Berlin: *The Hedgehog and the Fox: An essay on Tolstoy's view of history*. Weidenfeld & Nicolson, New York, 1953.